

ВІДГУК

офіційного опонента доктора історичних наук, старшого наукового співробітника Головка Олександра Борисовича на дисертацію Кашука Олександра Ярославича «Монотелітство у Візантії VII ст.: доктрина, політика та ідеологія влади», представлену на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – Всесвітня історія

Олександр Ярославич Кашук представив на захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук текст однойменної монографії «Монотелітство у Візантії VII ст.: доктрина, політика та ідеологія влади» (Львів, видавництво ЛНУ, 2019.344 с.). Значення поставленої здобувачем теми обумовлено перш за все унікальним місцем, яке серед величезного кола країн і народів займає в історії людства держава, яка через сто років після її зникнення 29 травня 1453 р. в колі науковців отримала назву Візантія або Візантійська імперія.

Виключну роль візантійський світ, його суспільство і культура відіграли у становленні сучасної європейської цивілізації, особливо країн, в духовному житті яких стрижневу роль відіграє православне християнство. Ця обставина постійно була і є важливим фактором, який спонукав до особливого інтересу дослідників саме православних країн до вивчення візантійської історії, візантійської духовної спадщини. Візантія для них не є лише екзотичною, але зниклою державою, у візантійському світі ці науковці бачать витoki свого сьогоденного «я», своєї сучасної сутності.

На превеликий жаль, XX ст., у значній своїй частині, – це час, коли попередні славні традиції всебічного розгляду візантійської історії, які створювали великий авторитет у світовій науці, в Україні перетворилися на науковий колапс. І лише в останні десятиліття поступово ці традиції відроджуються в університетських центрах, перш за все в Харкові і Львові.

Запропонована дисертація має особливо велику наукову і суспільно-політичну актуальність. Поставлена в ній тема важлива для дослідження як в

цілому історії Візантійської імперії, середньовічної історії Євразії, так і конкретно минулого Русі і України. Але слід зразу ж відзначити, що питання про монотелітство в VI ст. виноситься на захист за спеціальністю «всесвітня історія», а тому ми зазначену працю будемо розглядати виключно в контексті значення її розробки для розвитку історичного знання, історичної науки. Важливо поряд з цим звернути увагу, що інтердисциплінарні розробки, підходи з позиції різних наук є вкрай складними для їх реалізації, оскільки мають не тільки різний предмет, а і методи та інструментарій здійснення аналізу.

В період раннього середньовіччя в Візантійській імперії склався комплекс ідейно-політичних уявлень, які мали величезний вплив на духовне життя багатьох країн та народів, особливо тих, що входили до християнського світу. Зазначені ідеологічні цінності формувалися внаслідок синтезу римських політичних уявлень та постулатів християнського вчення. Їх формування розпочалося в V – VI ст. і завершилося в основному в IX – X ст. Значні перетворення в Візантійській державі відбулися в VII ст. Якщо в попереднє століття, особливо в період правління імператора Юстиніана (роки правління 610 – 641 рр.), спостерігалось прагнення до відродження Римської імперії у тому вигляді, якою вона була в часи імператора Константіна Великого (роки правління 306 – 337 рр.), то в VII ст. йшов процес формування нового суспільно-політичного і релігійно-ідеологічного організму, який проіснував фактично з усіма потрясіннями декілька століть. Саме тоді по суті народжувалася Візантія.

Формування нової за сутністю держави йшло у зовнішньополітичному, економічному, суспільному та культурному ракурсах. Саме один з аспектів цих перетворень, що відбувалися тоді, зміни і суперечки в духовно-релігійній сфері візантійського суспільства визначають наукову важливість і актуальність теми, що розглядається в дисертації. Другий момент – докладний розгляд здобувачем життя загалом християнської церкви, її діячів, існуючих догматів в конкретний переломний час дає можливість зрозуміти особливості розвитку християнства як у самій Візантійській імперії, так і в інших регіонах.

У «Вступі» до дисертації здобувач показує передумови, які призвели до виникнення нових суперечностей у християнському світі в V – VII ст. Вірогідно, в цій частині тексту слід приділити увагу обставинам проведення і рішенням Другого Константинопольського собору, який відбувся в часи правління Юстиніана I в 553 р. У вступі визначені актуальність, мета, об'єкт і предмет дисертаційного дослідження, хоча предмет написання дисертації важливо було б більше акцентувати в його історичному ракурсі. Не чітко, на мій погляд, визначені територіальні межі дослідження. Дисертант пише, що вони «обмежуються головню кордонами Візантійської імперії до арабського завоювання в VII ст.» (С.15). Проте саме тоді кордони, а головне територіальний склад Візантійської імперії змінилися, значна частина християнського світу опинилася під владою мусульман-арабів. Принагідно відзначимо, що попри значні негативні моменти втрати значних територій, зменшення розмірів імперії, внаслідок як арабських завоювань, так і вторгнень слов'ян на Балкан створить умови для державно-адміністративної та етнополітичної консолідації Візантії.

Справедливості раді варто відзначити, що в авторефераті про кордони написано більш чітко, а саме відзначено факт захоплення арабами територій, що в церковно-адміністративному плані входили до складу Антиохійського, Єрусалимського та Александрійського патріархатів. Здобувач пише, що виходячи з визначених дослідницьких завдань було визначено структуру написання дослідження, проте при описі цієї структури не згадав про ґрунтовне резюме наприкінці книги на англійській мові та іменний покажчик.

Наукове дослідження розпочинається першим розділом «Історіографія та джерела». Для своєї дисертації О.Я.Кашук зібрав, вивчив і узагальнив величезну літературу, яка переважно написана на англійській мові. У полі уваги здобувача були також праці на німецькій, французькій, польській, італійській та інших мовах. В огляді історіографії чимало цих праць проаналізовані у проблемному плані. При висвітленні доробку своїх попередників здобувач справедливо звертає увагу на важливість історіографії «з огляду на те, що у ній міститься цінна та необхідна інформація» (с.19). На нашу думку, в цьому підрозділі необхідно було б

висвітити процес дослідження теми в хронологічному плані, а також показати, як тема про монотелітство вивчалася в різних національних історичних школах.

В роботі не згадується спеціальна монографія з історії Візантії VII ст. Г.О.Ласкіна (назву наводжу мовою оригінала) «Ираклий. Византийское государство в первой половине седьмого века. Харьков, 1889». Виникає також питання, чому при написанні свого дослідження О.Я.Кашук проігнорував доробок радянських візантиністів, які зробили значний внесок у дослідження ідеології і духовного життя візантійців у раннє середньовіччя.

Для написання дисертації здобувач залучив і проаналізував свідчення богословських трактатів, хронік, документів імператорської влади тощо. Однозначно, що коло джерел, залучених дисертантом, дуже широке, воно має відношення до різних частин тодішньої Візантійської імперії, зокрема Сирії, Палестини, Єгипта. Слід визнати, що підготовка праці вимагала гарної філологічної підготовки, доброго знання середньовічних мов (перш за все грецької і латинської), а також сучасних мов, на яких написані наукові дослідження.

У висновку до розділу автор пише про важливість міждисциплінарного підходу для вивчення теми, але виникає питання, чому автор або в цьому розділі, або в окремому розділі не зупиняється спеціально на теоретико-методологічних засадах, необхідних для проведення наукового пошуку, а саме на розгляді питання про сутність влади (світської і духовної), специфіки політики та особливостях ідеології тодішнього візантійського світу.

У другому розділі «Політико-богословське підґрунтя монотелітської суперечки та методологічне обґрунтування її вивчення» здобувач не тільки показав виникнення і протистояння головних течій християнства у Візантійській імперії. Задля консолідації населення Імперії, яке було вкрай різним в той час у зазначеній державі володіння в Італії, Північній Африці, Близькому Сході, Закавказзі тощо) в духовному та ідейно-політичному плані, світська влада у лиці імператора Іраклія I і духовна у лиці патріарха Сергія прагнуть поширити доктрину моноенергізму, яка повинна була подолати розбіжності серед

візантійських християн. На підставі аналізу широкого кола джерел дисертант показує, що ці спроби призвели до виникнення монотелітської полеміки, яка, як відзначає О.Я.Кашук, «охоплювала не лише релігійний та політичний, а й соціогуманітарний аспекти життя суспільства Візантійської імперії VII ст.» (с.70).

Багатогранність суперечки, на думку автора, вимагає застосування специфічної методології розгляду джерел. У подальшому тексті розділу здобувач не тільки називає широке коло цих методів, але показує конкретно, як ти чи інші методи використовувалися при аналізі історичного матеріалу.

Здобувач правильно звертає увагу на базові терміни, які широко використовуються в тексті книги. Як нам здається, враховуючи увагу до написання праці, орієнтованої на історичні узагальнення, в книзі роз'ясненню для читачів складних богословських питань слід було приділити більше місця.

Третій розділ «Офіційне запровадження моноенергізму: між доктриною, ідентичністю та політикою» докладно розглядається протистояння різних угруповань християн запровадженню доктрини моноенергізму, яку поширювали імператор Іраклій і константинопольський патріарх Сергій. В контексті розгляду тодішніх обставин історичного життя, ходу релігійної полеміки варто було б більше уваги приділити питанню про те, яким чином головний опонент офіційних церковної і світської влади монах Софроній став на межі 633 – 634 років Єрусалимським патріархом.

У четвертому розділі «Доктринальна еволюція полеміки» дисертант показує особи учасників полеміки та детально розглядає їх позиції. Особливо цікавими серед них були постаті монаха Максима Ісповідника та римського папи Мартина I. Проти них офіційна влада чинила репресії. О.Я.Кашук справедливо звертає увагу на те, що невдовзі величезна за географією полеміка стала у політичному плані непотрібною для офіційної світської влади Візантійської імперії. Наприкінці 640-х рр. території Візантійської імперії, для населення яких монотелітство пропагували і поширювали, були Константинополем втрачені. Протягом 633–645 рр. Арабські завойовники захопили Персію, Палестину, Сирію, Месопотамію та Єгипет. Водночас негативним моментом було те, що

політика пропагування монотелетизму призвела до розколу прихильників рішень Халкедонського (451 р.) собору.

В п'ятому розділі «Тактика та політика монотелітської суперечки» в плані розгляду механізму проведення релігійної полеміки цікавим в історичному плані є показ поступового зростання авторитету римської курії, що особливо проявилось в діяльності папи Мартина I. Союзником папи був видатний богослов Максим Ісповідник. В 653 р. папа Мартін був захоплений візантійцями та відправлений на заслання у Херсонес, де він помер у 655 р. Пізніше константинопольська влада розправилася і над Максимом Ісповідником. Необхідно зазначити, що вкрай важливими для розуміння історії християнства, історії християнських церков є спостереження дисертанта щодо поступового зростання у VII ст. значення у християнському світі римського духовно-релігійного центру.

В шостому розділі «Від зіткнення ідеологій влади до протистояння ідентичностей» здобувач справедливо пише, що в основі величезної богословської дискусії стояло питання про ставлення її учасників до ролі імператора і церкви. В роботі звертається увага на важливий факт прийняття імператором Іраклія нового титулу «василевс», який мав підкреслити особливий зв'язок візантійського володаря з Богом, наголошували на верховній владі василевса над церквою. Опоненти Іраклія, визнаючи важливість влади імператора, не вважали світського володаря верховною постаттю в церкві. Як нам здається, тут варто було б згадати про існуючі в добу середньовіччя державно-ідеологічні концепції цезаропапізму і папоцезаризму. Різні підходи у сприйнятті цих теорій призвели до значного протистояння в західноєвропейському християнському світі.

Захоплення арабами візантійських територій, в яких були поширені антихалкідонські погляди, призвели до втрати потреби в продовженні релігійної полеміки. Як відзначає дисертант, внаслідок проведення в 680-681 рр. Константинопольського собору монотелітство як вчення зазнало поразки (с.279).

Дисертантом наприкінці всіх розділів зроблені чіткі і ґрунтовні висновки. Головні результати, які стосуються усієї книги, зроблені у післямові, яка

називається «Загальні висновки». Результати роботи О.Я.Кашука знайшли широку апробацію на чисельних міжнародних і українських конференціях, автором дисертації підготовлено багато праць, в яких розкриваються різні питання і проблеми, пов'язані з історією церковного життя в Візантійській імперії.

Відзначаючи ще раз складність підготовки роботи із застосуванням різних наукових дисциплін, слід відзначити, що дисертант, на нашу думку, в силу своєї підготовки занадто багато уваги приділяє суто богословським питанням, розгляду різних детальних аспектів суперечок між представниками церкви, богословами, водночас важливі питання історичного минулого потребували б більшої уваги і роз'яснення. Зокрема, у вступі автор наголошує як актуальної для себе проблеми «Церква – політика – християнська ідентичність», хоча розгляд цієї проблеми виходить за рамки суто історичного дослідження. У додатку до дисертації варто було б помістити хронологічну таблицю найважливіших дат з історії Візантійської імперії та сусідніх з нею країн.

На завершення зазначимо, що вказані у цьому відгуку зауваження і побажання, які дослідник може врахувати при проведенні своїх подальших наукових пошуків, не можуть вплинути на загальну позитивну оцінку проведеного фундаментального дослідження. Дисертація становить собою глибоке, самостійне, цілісне наукове дослідження. Не викликає сумнівів практичне значення результатів наукового пошуку здобувача. По-перше, розроблена концепція дозволяє глибше збагнути сутність складних процесів у минулому Візантійської імперії та сусідніх з нею країн в добу раннього середньовіччя. По-друге, висловлені автором дисертаційної праці спостереження і висновки послугують підґрунтям для підготовки фундаментальних робіт з середньовічного минулого країн і народів Європи, Близького Сходу і Північної Африки, відповідних розділів навчальних посібників і підручників, загальних курсів і спецкурсів для студентів.

Висновки до тексту дисертації чіткі, логічні, вони зроблені на підставі проведеного наукового аналізу і є відповіддю на мету і завдання, поставлені у

вступній частині його праці. Дисертація О.Я.Кашука є результатом тривалого і плідного наукового пошуку, результати якого знайшли відбиття в багатьох публікаціях автора, які вже не один рік є частиною наукового доробку сучасної медієвістики. Автором, крім монографії, підготовлена необхідна кількість публікацій в фахових виданнях, які повністю передають зміст дисертації.

Зміст та оформлення дисертації Кашука О.Я. «Монотелітство у Візантії VII ст.: доктрина, політика та ідеологія влади» відповідає вимогам Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старший науковий співробітник, затвердженого постановою Кабінету міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567, більш пізніми додатками до цієї постанови, прийнятими 19 серпня і 30 грудня 2015 р., вимогам Департаменту атестації справ вищої кваліфікації і ліцензування Міністерства науки і освіти України до дисертаційних робіт за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія, за якою вона подається до захисту.

Текст автореферату дисертації передає на необхідному рівні основні позиції і зміст представленої на захист дисертації. Ознайомлення з останнім дає підстави зробити висновок, що дисертація Кашука Олександра Ярославича «Монотелітство у Візантії VII ст.: доктрина, політика та ідеологія влади» у повній мірі відповідає вимогам Атестаційного департаменту Міністерства науки і освіти України до дисертацій, які представлені на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, а її автор заслуговує присудження наукового ступеня доктора історичних наук.

10 лютого 2020 року

**Доктор історичних наук,
старший науковий співробітник**

О.Б. Головка

